

Тетяна Кушнірова

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КАТЕГОРІЇ “ЖАНР” У СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті розглядаються проблеми, пов'язані з розумінням жанру як літературної категорії. Авторка вирізняє характерні ознаки жанру і пропонує його типологію. Жанр зіставляється з такими категоріями, як тема й сюжет. Авторка наголошує на полісемію поняття жанру, вказує на ступінь його розробки в сучасній науці та перспективи майбутнього літературознавчого осмислення.

Ключові слова: жанр, жанровий зміст, типологія, тема.

Поняття “жанр” є предметом дискусій у сучасному літературознавстві. Це ключова категорія літературного розвитку, що синтезує в собі загальні мистецькі закономірності та окремі здобутки письменників. Поняття жанру давно використовують для осмислення тенденцій літературного процесу, з'ясування національної специфіки літератур і творчої індивідуальності митців. Науковий розробці питання приділили свою увагу провідні літературознавці, як-от: О. Потебня, М. Бахтін, С. Аверінцев, Л. Чернець, Ц. Тодоров, А. Ткаченко, Б. Іванюк, Н. Копистянська, О. Ніколенко та ін. Проте хоч вивчення літературознавчої категорії почалося досить давно, залишається багато спірних питань, які потребують детальнішого розгляду. У зв'язку з цим є необхідність осмислити історіографію проблеми, уточнити сутність поняття, що має значення для розгляду конкретно-історичних літературних явищ і творчості певного письменника.

Наука про літературу виробила різні підходи щодо тлумачення жанру. Це стосується передовсім визначення змісту самого терміну, адже і словники, й окремі літературознавці його з'ясовують по-різному. Так, “Лексикон загального та порівняльного літературознавства” (2001) визначає жанр як “вид змістовної форми, яка зумовлює цілісність літературного твору, що визначається єдністю теми, композиції та мовленнєвого стилю” [11, с. 197].

“Літературознавчий словник-довідник” (2006) визначає літературний жанр як тип літературного твору, один із головних елементів систематизації літературного матеріалу; класифікує літературні твори за типами їх поетичної структури і подає тричленний поділ літератури: рід (загальне) – епос, лірика, драма; вид (особливе) – роман, повість, новела в епосі; різновид (жанр) [13, с. 417].

О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв стверджують, що “жанр – це історично сформова-

ний тип художнього твору, який синтезує характерні особливості змісту та форми певного виду творів, має відносно стаду композиційну будову, яка постійно розвивається та збагачується” [5, с. 251]. У підручнику подається триступенева родо-жанрова класифікація: рід – жанр – жанровий різновид.

В. Лесин у “Довіднику літературознавчих термінів” (1985) визначає жанр як “історично усталену класифікацію літературних творів за їх формою, обсягом та іншими ознаками” [12, с. 251]. Дослідник говорить про жанр як про змістовну форму, яка нестиме те, чим її наповнить письменник. У довіднику подається триступенева родо-жанрова класифікація: рід – жанр – жанровий різновид. Вид ігнорується і стає синонімом жанру, вживання якого, на думку літературознавця, більш доречно.

Літературознавець А. Ткаченко у підручнику “Мистецтво слова (Вступ до літературознавства)” (1997) говорить про чотириступеневий поділ літератури, виділяючи рід, вид, жанр, різновид як окремі категорії (наприклад: епос – роман – історичний роман – історичний роман з реальними історичними особами). Дослідник вказує, що жанр за будь-яких поділів має тенденцію “гуляти” по всій шкалі ступенів, означаючи і рід, і вид, і різновид [14].

Проаналізувавши довідникову літературу, можемо з певністю сказати, що в літературознавстві наразі немає єдності щодо визначення поняття “жанр”. Дослідники вказують на розмитість жанрово-родових категорій. Часто поряд із поняттям “жанр” вживається ще й поняття “вид”. Нерідко в підручниках та критичних розвідках терміном “жанр” визначають рід (“ліричний жанр”), вид (“жанр повісті”) і різновид (“епічна драма”). У перекладі з французької жанр – це є рід і вид, тому плутанина цілком логічна, адже не виробилося єдиного системного підходу щодо жанрово-родової класифікації.

Так, М. Бахтін вважав, що жанр є посередником між індивідуальним і колективним, одиничним і загальним [3]. Іншими словами, – виступає як колективно-індивідуальний регулятор складного процесу людського спілкування. Учений досліджував традиційні жанри, вказуючи на їх сувору регламентацію, окреме існування, чіткі межі та використання лише “свого” матеріалу. Жанрові угруповання мають певні традиції та “рамки” для авторів. Дослідник говорив про канон жанру – “певну систему

стійких і твердих жанрових ознак” [2, с. 452].

Інші вчені, з-поміж яких С. Аверінцев, розглядали “жанри *de facto*”, тобто такі, що існували поряд з канонічними, але протягом довгого періоду розвитку літератури теоретично не обґрунтовувалися, хоч теж мали стійкі структурні значення та певні змістові “зобов’язання” [1, с. 208]. Наприклад, казки, байки, новели, а також традиційні ліричні жанри, зокрема й фольклорні. У постромантичну добу жанрові структури стали більш гнучкими, втратили канонічну чіткість, натомість отримали індивідуально-авторську оцінку. С. Аверінцев стверджує, що відбувається “деканонізація” жанрових структур, яка проявляється на всіх рівнях літературного процесу.

Відомий теоретик Б. Кроче в знаменитій роботі “Естетика як наука про вираз і як загальна лінгвістика” (1920) заперечує “універсальне” на користь “індивідуального” і стверджує, що мистецтво неможливо підпорядкувати науці, тобто про чіткий поділ художніх родів і жанрів мова не йде. “Хибність починається тоді, коли із поняття виводиться вираз, коли не помічаються відмінності між першою і другою сходинкою і, як результат, ступивши на другу, стверджують, що знаходяться на першій. Ця погіршеність носить назву теорії художніх або літературних родів” [10, с. 40]. Дослідник вважає, що розподіл можливий лише за умови “сімейної схожості” і витікає із тих історичних умов, у яких виникають твори мистецтва, та з їхньої внутрішньої духовної спорідненості.

Літературознавець Б. Ярхо відносив учення про жанри до розділу спеціальної літературознавчої науки – композиції. Він зазначав, що через багатоманіття жанрів у літературознавстві не виробилося їх чіткої систематизації; пропонував виокремлювати “постійні елементи” (“показники жанрів”) і “змінні елементи” (“супутні ознаки”). Показники жанру – це елементи, “присутні в усіх творах певного жанру, комбінація яких необхідна і достатня для того, щоб відрізнити жанри між собою. Супутні ознаки – ті, які не входять у визначення жанру, але існують у більшості його представників” [16, с. 328]. Продуктивною є думка щодо необхідності поділу часто поєднаних між собою жанрів, літературних видів (родів) і носіїв “концепції” твору (сатири, елегії та ін.).

Деякі теоретики розмежовують жанри за їхнім функціонуванням в історичному процесі. Зокрема, Е. Леммерт у книзі “Структури оповіді” (1955) поділяє жанри на “історичні” та “філософські”, причому епіка, лірика, драма в нього – постійні всеохоплюючі групи, які позиціонують над жанрами взагалі. “Жанри для нас – провідні історичні поняття, типи – історичні константи” [19, с. 14].

За схожими ознаками систематизує жанри

літературознавець Ц. Тодоров, який виділяє “історичні” й “теоретичні” жанри. [15, с. 10].

Наразі існує концепція, яка ігнорує принципівий методологічний підхід до поділу жанрів. Це створення певних “синтетичних” як у формальному, так і в змістовному аспекті конструкцій. Часто ігнорується проблема “рід-жанр”, де одна категорія може замішувати іншу, оскільки “епічне”, “драматичне” і “ліричне” вважаються універсальними основами, які існують у будь-якому жанрі в комплексі, але в різних поєднаннях і пропорціях. Такої думки дотримувався Е. Штейгер у праці “Основні поняття поетики” (1948). Дослідник на прикладах вивчав жанрово-родовий взаємозв’язок, стверджуючи, що в поетично-ноу творі співіснують всі родові категорії різною мірою і різними способами, створюючи при цьому історичні види [20, с. 10].

Цікаву концепцію щодо жанрів, яка відзначається стрункістю, логічністю і враховує попередні здобутки літературознавства, запропонувала Л. Чернець у роботі “Літературні жанри (проблеми типології та поетики)” (1982). Науковець стверджує, що жанр для письменника розкривається перш за все у своїй класифікаційній ролі та виконує “функцію знака літературної традиції” [18, с. 9], і підкреслює, що в сучасній жанровій теорії окреслюється тенденція до наближення роду з одним із жанрів, наприклад, епосу з романом (романізованою повістю, оповіданням).

Досить часто дослідники кваліфікують літературні жанри саме за синтетичним принципом. Наприклад, баладу, оповідання у віршах і романтичну поему визначають як “ліро-епічний жанр”, вирізняють жанри ліричної та епічної драми, романи поділяють на “епічний”, “драматичний” і “ліричний” [6, с. 124]. Тобто відходять від традиційного поділу жанрів, започаткованого Шеллінгом, Гегелем, Гете і Шіллером.

Неоднозначною щодо основних питань теорії жанрів є робота Н. Фрая “Анатомія критики” (1967). У цій розробці дослідник виокремлює жанрові особливості художньої літератури загалом, виділяючи її серед інших форм словесного вираження. Він виводить поняття “орнаментальна риторика”, мета якого – приносити естетичну насолоду, а засобами вираження при цьому є ритм, рима, алітерація, протиставлення. Фрай указує на недосконалість теорії жанрів, яка зводиться лише до трьох “жанрових” груп: епосу, лірики, драми. Як приклад він розглядає поему середнього обсягу, яка вже не підлягає класифікації. Дослідник пропонує “жанрові” відмінності визначати за методом їх представлення. “Жанр може бути визначеним у залежності від специфіки ситуації, що виникає між поетом і його аудиторією. Слова можуть бути сказаними перед аудиторією, можуть бути проспівані, продекламовані, бути надрукова-

ними” [4, с.247]. Учений вирізняє “жанр усного слова”, до якого відносить сучасні тексти у віршах або прозі, що розраховані на усне виконання при “живій” аудиторії. На противагу цим виокремлюються “жанри письмові або друковані”, у яких “автор, як і його персонажі, заховані від читача”, а у ліриці, навпаки, “захована” аудиторія поета, оскільки поет зазвичай “говорить для себе”. Епос і белетристику Фрай позиціонує як “центр літератури”, з боків якого розташовані лірика та драма. Драма тісно пов’язана із ритуалом, лірика – з мареннями чи баченнями, епос і белетристика – з міфологією. Дослідження Фрая, на нашу думку, внесло багато нового в розвиток теорії жанрів, зокрема в осягнення літератури як “орнаментальної риторики”. Але створену дослідником нову класифікацію жанрів, орієнтовану на “спосіб представлення”, ми вважаємо досить умовною. Дослідник справедливо відзначає, що художню літературу не можна “загнати” в три родові категорії, однак поділ на “жанр усного слова” та “жанр друкованого слова” вважаємо досить широким і нечітким. Фрай не дає детального тлумачення своїй теорії, що створює певні труднощі при визначенні жанру; він не допускає можливості переходу одного жанру в інший, що, на наш погляд, недоречно, оскільки “усне слово” може стати друкованим і навпаки. Дослідник розглядає широкий спектр суперечливих тез, які виносяться на обговорення, але не доводяться.

Відомий лінгвіст О. Потебня виробив цілісну психо-лінгвістичну концепцію, яка знайшла втілення у його працях, виданих ще в кінці XIX ст.: “Думка і мова” (1862), “Із лекцій з теорії словесності” (1894), “Із нотаток з теорії словесності” (1905). Він запропонував теорію про “внутрішню” та “зовнішню” форми слова і твору, підкреслюючи єдність форми та змісту, яка втілюється в поетичному образі та художньому творі.

Ідею Потебні підхопили Р. Уеллек і О. Уоррен, акумулюючи концепцію стосовно теорії жанрів. У своїй “Теорії літератури” (1956) вони пишуть про те, що жанру притаманна як “зовнішня”, так і “внутрішня” форми: “<...> жанром можна умовно вважати групу літературних творів, у яких теоретично виявляється загальна “зовнішня” (обсяг, структура) і “внутрішня” (настрій, ставлення, задум, іншими словами – тема і аудиторія) форма” [17, с. 210]. Але вчені додають, що ці поняття не є сталими, оскільки жанри можуть видозмінюватися в процесі еволюції. Цю думку відстоює сучасна дослідниця Л. Чернець [18].

Поняття “зовнішня форма” співвідноситься з терміном “жанрова структура”, “жанрова матриця”. Літературознавець Б. Іванюк визначає жанрову матрицю як структурний інваріант жанру, генетично зумовлений комплекс найбільш усталених ознак, що залишаються

атрибутивними впродовж усього історичного життя жанру [8, с. 11]. Змістовність жанрової матриці необхідно відрізнити від жанрового канону, який спричиняється історичною традицією будь-якого жанру, маючи певний набір структурних ознак. Це простежується передовсім на зразках фольклорних жанрів із “стилістичними формулами”, постійними епітетами, композиційними прийомами (жанровий зачин, триступенева градація, паралелізм).

Канонічні жанри набувають статусу жанрової матриці, яка багато в чому тотожна поняттю “пам’ять жанру”, що його теоретично обґрунтував М. Бахтін. Він наголошував: “пам’ять жанру” – це типологічна змістовність жанру, яка утворюється в процесі його історичного функціонування і набуває значення його внутрішнього канону [8, с. 22]. Бахтін зауважував, що в кожній окремій жанровій модифікації присутні невмирущі елементи архаїки, причому вони не залишаються незмінними, а постійно “осучаснюються”: “Жанр завжди і той, і не той, завжди і старий, і новий одночасно. Жанр живе сучасним, але завжди пам’ятає своє минуле, свій початок” [2, с. 178]. Архаїчні елементи, за Бахтіним, – ті інваріанти, які дозволяють класифікувати твори за жанрами. Ці чинники розглядаються дослідниками як основні структурні складові жанрових утворень більш абстрактного рівня. Самі жанрові категорії мають різні назви: “літературний рід” (В. Жирмунський), “архіжанр” (Ж. Женетт), “старший жанр” (М. Липовецький), “метажанр” (Л. Лейдерман). На відміну від нових, щойно сформованих у результаті синтезу жанрів, ці жанрові форми володіють меншою культурною та історичною обумовленістю. Особливість значних “архіжанрів” полягає в тому, що вони існують наразі лише як теоретичні системи. За словами Ж. Женетт, “кожен із них має посісти вищу сходинку в ієрархії й увібрати в себе певну кількість емпіричних жанрів” [7, с. 326]. Визначальним це є для фольклористики, інакше неможливе розуміння діахронічної варіативності усної народної творчості. Поняття “пам’ять жанру” є актуальним, воно наповнене чітким змістом.

Українська дослідниця Н. Копистянська в монографії “Жанр, жанрова система в просторі літературознавства” (2005) пропонує власну концепцію систематизації світоглядних основ жанру. За ступенем абстрактності і конкретності вона умовно визначає чотири жанрові сфери: абстрактну, історичну, конкретно-національну, індивідуальну. Ці сфери формуються на основі інтересів митця, його світовідчуття під впливом міжжанрових взаємодій, зв’язків літератури з іншими видами мистецтва, ставлення до традиції та соціально-історичних чинників тощо і “перебувають у постійному розвитку” [9, с. 47]. А

значить, жанрові утворення є змінними категоріями, які постійно еволюціонують і трансформуються.

Таким чином, враховуючи досягнення літературознавства, можна визначити жанр у літературі як формально-змістовну одиницю (змістоформу), що несе в собі певний жанровий зміст, в основу якого покладені чіткі критерії (тематика і проблематика твору, авторська позиція, тенденція, пафос, конфлікт твору, ейдологія, сюжетно-композиційні особливості, форма оповіді). Наразі в науці не виробилося чіткої систематизації жанрів, хоч умовно їх можна поділити на історичні та філософські, або теоретичні; за ступенем представлення – жанри друкованого та жанри усного слова. Для більш точного визначення жанру необхідно враховувати “постійні елементи” (“показники жанрів”) та “змінні елементи” (“супутні ознаки”). Продуктивною є думка щодо синтетичного характеру жанру, оскільки “епічне”, “драматичне” і “ліричне” вважаються універсальними основами, які існують у будь-якому жанрі в комплексі, але в різних комбінаціях і пропорціях. Актуальним є визначення жанру як поєднання чотирьох жанрових сфер: абстрактної, історичної, конкретно-національної та індивідуальної, що є основою при визначенні жанрової самотності митця.

Література

1. Аверинцев С. С. Жанр как абстракция и жанр как реальность: диалектика замкнутости и разомкнутости / С. С. Аверинцев // Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М.: Худож. лит., 1996. – С. 207–214.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / Михаил Бахтин. – М.: Худож. лит., 1975. – 500 с.
3. Бахтин М. Проблемы речевых жанров / М. Бахтин // Литературная учеба. – 1978. – № 1. – С. 211.
4. Вечканова Е. Ю. Теория жанров, проблемы романтизма и реализма в работах Н. Фрая 60–80-х годов XX века / Е. Ю. Вечканова // Вопросы духовной культуры. Филологические науки. – 1996. – № 39 – С. 102–107.
5. Галич О. Теория литературы / Галич О., Назарев В., Васильев С. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
6. Днепров В. Д. Роман – новый род поэзии / В. Д. Днепров // Идеи времени и формы времени. – М., 1980. – С. 100–133.
7. Женетт Ж. Фигуры: в 2 т. / Ж. Женетт. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. Т. 2: Введение в архитект. – 1998. – 472 с.
8. Иванюк Б. П. Жанрологічний словник: Лірика / Борис Павлович Иванюк. – Чернівці: Рута, 2001. – 92 с.
9. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Нонна Хомівна Копистянська. – Львів: ПАІС, 2005. – 368 с.
10. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика / Бенедетто Кроче; [пер. с итал. В. Яковенко]. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1920. Ч.1: Теория. – 1920. – 172 с.

11. Лексикон загального та порівняльного літературознавства / [наук. ред. Волков А. Р. та ін.]. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.

12. Лесин В. М. Литературоведческие термины: Справочник / В. М. Лесин. – К.: Рад. шк., 1985. – 251 с.

13. Літературознавчий словник-довідник [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К.: Академія, 2006. – 752 с.

14. Ткаченко А. О. Мистецтво слова (Вступ до літературознавства): [підручник для гуманітаріїв] / А. О. Ткаченко. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 448 с.

15. Тодоров Ц. Введение в фантастическую литературу: Монография / Ц. Тодоров; [пер. с фр. Б. Нарумова]. – М.: Дом Интеллектуальной книги, 1999. – 384 с.

16. Томашевский Б. В. Теория литературы. Поэтика: [учеб. пособие] / Б. В. Томашевский. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 335 с.

17. Уэллек Р. Теория литературы / Р. Уэллек, О. Уоррен – М.: Прогресс, 1978. – 325 с.

18. Чернец Л. В. Литературные жанры (проблемы типологии и поэтики) / Л. В. Чернец. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1982. – 192 с.

19. Lämmert E. Bauformen des Erzählens (1955) / Lämmert E. – Stuttgart, 1991. – S. 13–16.

20. Staiger E. Grundbegriffe der Poetik / Staiger E. – Zürich und Freiburg, 1968. – S. 8–11.

Tetyana Kushnirova

Interpretation of the category of genre in the modern literature studies

The problems connected with the comprehension of the genre as the literature category are observed in the article. The author defines its characteristic features and suggests the typology. The genre is compared with such categories as the theme (subject), the plot. The polysemy of this concept and the degree of its researching in the modern science as well as the perspectives of studying genre in the literary works are shown.

Keywords: genre, genre maintenance, typology, theme (subject)

Татьяна Кушнирова

Интерпретация категории “жанр” в современном литературоведении

В статье рассматриваются проблемы, связанные с пониманием жанра как литературной категории. Автор выделяет характерные черты жанра и предлагает его типологию. Жанр сравнивается с такими категориями, как тема и сюжет. Автор указывает на полисемию понятия жанра и степень его исследованности в современной науке, а также на перспективы исследования жанра в литературоведении.

Ключевые слова: жанр, жанровое содержание, типология, тема.

Надійшла до редакції 09.06.2009 р.

